

БУДЬМО
ЗНАЙОМИ!

Власов Віталій Сергійович – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України. Головний редактор журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання».

Віталій Власов

НОВИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ 7 КЛАСУ: НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЗМІСТУ

Нещодавно довелося відповідати на лист учителів Дніпропетровщини з пропозиціями, які стосувалися проблем українського підручникотворення. Міркування про вдосконалення навчальної книжки кореспондували із загальнометодичними вимогами, а саме:

- сучасний підручник має бути *самогостатнім* — таким, що містить досить багато інформації, запобігає багатогодинній пошуковій роботі в Інтернеті;
- таким, що до снаги й ледачкуватому учневі, й тому, хто прагне отримати найвищий бал;
- *гохідливим* і *зрозумілим*, написаним інформативно й водночас просто;
- *проблемним*, тобто таким, який спонукає до роздумів;
- *цікавим* і *захопливим*;
- таким, що пропонує вчителю структуру уроку і дає змогу використовувати як традиційні методики, так і новітні,
- таким, що відповідає найсучаснішим досягненням поліграфії, тобто *яскравим* та *привабливим*.

Варто зауважити, що нове покоління підручників для 7 класу має з'явитися у світ в умовах, коли відбір навчального видання відбувається за іншим принципом й відповідно до демократичних норм — спочатку всі підручники проходять етап експертизи, а згодом кожна школа має обрати собі книжку, за якою наступного навчального року навчатимуться семикласники. Не вдаючися в деталі розподілу та фінансування відібраних учителями підручників (адже відомо, що держбюджетом не передбачено виділення коштів на нові навчальні книжки для 7 класу), маємо ознайомити вчителів з новим підручником з історії для 7 класу, підготовленим у київському видавництві «Генеза»¹.

Новий підручник з історії України для 7 класу В. Власова за структурою, стилем викладу, композицією навчального тексту здебільшого продовжує започатковану лінійку навчальних книжок для 5 та 6 класів. Утім є, звичайно, й відмінності.

¹ На сайті видавництва «Генеза» можна ознайомитися з четвертим розділом підручника «Галицько-Волинська держава»: www.geneza.ua

Такою відмінністю вважаємо, зокрема, систему роботи з історичними джерелами. Як відомо, сучасна методика визначає вміння працювати з історичним документом як фундаментальне вміння учня, що має формуватися впродовж навчання засобами кількох шкільних курсів. Оскільки в 7 класі загальноосвітніх навчальних закладах учні починають опановувати систематичний курс історії, то саме тут закладаються основи формування спеціальних історичних умінь. Тож, власне, тут маємо розпочати ґрунтовне, систематичне навчання учнів роботи з писемними історичними джерелами. Тому вже перші параграфи підручника навчають *методики покрокового аналізу історичного документа*.

Перший параграф, присвячений вивченню нового матеріалу (*«Східнослов'янські племена — предки українців — напередодні утворення держави»*), знайомить з першим кроком формування вміння працювати з писемним джерелом, який передбачає застосування вже сформованого загальнодидактичного вміння визначати основне в тексті: «Про що йдеться в тексті і що саме довідалися?». Згодом спрямовуємо учнів на визначення особи автора документа, часу, місця й обставини його створення.

Далі учні мають нагоду ознайомитися з наступними кроками у формуванні вміння працювати з історичним джерелом, які передбачають ознайомлення з процедурою пошуку інформації, що міститься в тексті джерела. Останній етап формування вмінь працювати з історичним джерелом стосується ціннісних настанов автора документа, виявлення упередженості в тексті тощо.

Варто наголосити, що під час практичних занять учням пропонуємо вдосконалювати вміння працювати з невеличким фрагментом історичного джерела.

СТРУКТУРА ПІДРУЧНИКА

На початку підручника подано зміст та розповідь про те, як працювати з новою навчальною книжкою. Увагу учнів варто привернути до піктограм — малюнків-символів, що мають на меті допомагати їм опрацьовувати матеріал підручника.

Спеціальні піктограми вказують на запитання та завдання до пунктів, які запропоновано опрацьовувати у парах, групах або в загальному колі. Символами позначені завдання, спрямовані на сприйняття та осмислення учнями основного тексту підручника. Наприкінці кожного параграфа запропоновано рубрики «Оцініть себе» та «Враження від уроку», які позначено відповідними піктограмами. Для самостійних контрольних завдань до практичних занять — свій малюнок.

Зверніть увагу на нову піктограму — . Нею позначено рубрику, якої не було в підручниках для 5–6 класів, — **«Історична розминка»**, з якої починається кожен параграф підручника «Історія України. 7 клас». За авторським задумом, кожен урок запропоновано розпочинати з **дидактичної гри**. Цей методичний прийом, на наш погляд, допоможе мобілізувати увагу та пізнавальну активність учнів під час вивчення нового навчального матеріа-

лу, актуалізувати опорні знання, на які спиратимемося для кращого засвоєння нових історичних фактів та й просто — зацікавити, адже визначальною властивістю сучасних підлітків є така: робити лише те, що цікаво.

Як і належить, підручник поділено на розділи (відповідно до програми їх п'ять). Кожен розділ має свій колір колонтитула й відповідний символ-піктограму. Так, перший розділ *«Виникнення та становлення Київської Русі»* має піктограму — печатка (двозуб) Святослава, другий *«Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»* — різновид тризуба — родового знака Рюриковичів, третій *«Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.»* — зображення архангела Михаїла, четвертий *«Галицько-Волинська держава»* — прорис печатки князя-короля Юрія I Львовича, — п'ятий *«Українські землі у складі Великого князівства Литовського...»* — герб ВКЛ «Погоня» з Литовського Статуту. Оскільки усі зображення є автентичними, учителям варто звернути на них увагу. Можливо, наприкінці опрацювання кожної з тем повертатися до витлумачення символічного значення кожного.

Інший спосіб опрацювання — пропонувати у групах проектні завдання на період вивчення теми (пошук цікавої інформації, розгадка історичних таємниць, альтернативні версії історичних подій тощо).

Структурна одиниця підручника — параграф — є єдиним інформаційно-пізнавальним блоком, що складається з текстів (основного, додаткового (фрагментів історичних джерел), пояснювального (словничка історичних термінів, текстівок до ілюстрацій)), ілюстрацій, запитань і завдань. Усі структурні компоненти пов'язані з основним текстом.

2

§ 10. СУСПІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ЗА ДОБИ РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У ТУРБОТАХ ПРО ХЛІБ ЩОДЕННИЙ

Пограйте в гру «Музей». Із заздалегідь підготовлених репродукцій пам'яток архітектури, монументального мистецтва та ювілейної мініатюри Київської Русі кінця 10 – першої половини 11 ст. сформуйте музейну колекцію. Познайтеся командою в уміні розповідати про видатні пам'ятки. Виграє та команда, розповість якої найдоладніші й найцінніші.

Роздивіться ілюстрації. За одагом визначте, представників яких суспільних груп Київської Русі зображено. Висловіте припущення, які історичні джерела допомогли реконструювати тогочасне вбрання.

Реконструкція одягу різних верств населення Київської Русі. Художник З. Васіно.

1. Що таке верстви та яку роль у суспільстві Київської Русі відігравали князі?

Ви вже знаєте, що групи населення із закріпленими за ними тогочасним законом правами й обов'язками, зі своїми нормами поведінки та звичаями називають **верствами**. Зрозуміло, що представники різних верств руського суспільства мали неоднакові права. Тому верстви умовно розташовують одну за одною – у міру розширення або звуження прав, так, ніби зводять уявну піраміду, яку дослідники називають **суспільною**.

Верхівку суспільної піраміди Київської Русі посідали **князі**. Спочатку князі-вожді були в кожному східнослов'янському союзі племен. Ви вже знаєте про полянського князя Кия, деревлянського князя Мала. Згодом

ним **володінням**, тобто належала доті, доки дружинник служив своєму сюзеренові-князю.

Із запровадженням християнства як державної релігії почала формуватися верства **духівництва**, до якої належали служителі церкви. Становище духовництва було зумовлене тією роллю, яку відігравала церква. Духівництво – найосвіченіша верства тогочасного суспільства. Воно впливало не тільки на духовне життя, а й на світське, особливо на царину культури.

На середніх щаблях суспільної піраміди перебували представники **міської** **заможної верхівки**, а також **купці** та **ремісники**.

На нижніх щаблях суспільної піраміди Русі розташовують **простолод**, до якого належали: **смерди**, **закуппи**, **радовичі**, **челядь**, **наймити**, **холопи**.

Найчисленніша група тогочасного населення – селяни-**смерди**. Вони були особисто вільними, мали власне господарство, землю, мешкали в князівських селах і платили князеві данину. Якщо смерд через якісь обставини втрачав власне господарство, то міг позичити гроші – «**купу**» – у землевласника, але цю позичку мусив відробити. Саме тому селянина, який працював «за купу» в господарстві пана, називали **закупом**. Відпрацювавши борг, такий тимчасово залежний селянин ставав вільним. Рівнозначом закупів були **радовичі**, адже обставини перетворення смерда на закупу закріплювалися в договорі-ряді. Так виникла назва «**радовичі**».

Стосовно багатьох русичів уживали назви **наймит**, **челядник**. Якщо наймити працювали в умовах наймання, залишаючись особисто вільними, то челядь була невільною – її продавали, дарували, передавали в спадщину. До челяді потрапляли здебільшого полонені.

У повній власності пана перебували й **холопи**. Проте холопство не було довичним. Із тогочасних джерел довідуємося, що за гарну службу холопа могли відпустити на волю. Щоправда, невідомо, чи часто таке траплялося.

Особливу групу населення становили **ізгої**. Так називали людей, які з різних причин «випадали» зі свого звичного середовища, втрачали з ним зв'язок. Ізгоями, зокрема, ставали смерди, які втрачали землю й господарство. Так само ізгоями називали князів, які не мали землі й столів. Проте, на відміну від челяді й холопів, князі-ізгої були особисто вільними людьми.

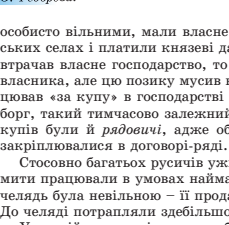

Складіть схему-піраміду «Суспільство Київської Русі». Обгрунтуйте розташування на ній різних верств населення та інших суспільних груп Русі.

2

КИЇВСКА РУСЬ НАПРЯМІК 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 СТ.

Київський дружинник другої половини 10 ст. Реконструкція. Малюнок О. Федорова.

72

2

на київському столі утвердився князівський рід Рюриковичів, і з часом, знищивши місцеві князівські роди, саме ця династія стала володарювати в руських землях. Тож князі в Київській Русі – нащадки Ігоря Рюриковича, «**єдиного діда внуки**».

Найвпливовішим князем був великий князь київський. У столицях земель-князівств сиділи удільні князі. Кожне ж князівство поділялося на дрібні волості, якими теж правили князі. Щоправда, міжкнязівські відносини не набули на наших теренах законодавчого регулювання. Тому спалахували гострі сутички в боротьбі за владу. Важливо, що на відміну від інших верств тогочасного суспільства князівська верства була закритою, до неї можна було належати тільки за народженням. Лише син князя міг бути князем.

Князі мали в Київській Русі найбільшу владу. Це й визначало **політичний устрій** держави. Князі були не лише верховними правителями всієї країни або землі-князівства, а й головними розпорядниками всього місцевого життя. Вони опікувалися законодавством і судочинством, керували військом, ухвалювали рішення про оборону країни, беручи безпосередню участь у воєнних походах. Князі налагоджували відносини із сусідніми державами, укладали мир або оголошували війну.

Запропонуйте схему політичного устрою Київської Русі, зваживши на тогочасні уявлення, втілені в рядку з поеми «Слово о полку Ігоревім»: «Хоч і тяжко їй голові бути без пліч, але і пліч без голови», – так автор визначив сутність тогочасної держави, у якій головою був князь-правитель, а тілом – решта суспільства.

2. Яким було суспільство Київської Русі?

Крім князів, до панівних верств належали **бояри**. У літописах їх згадують поряд із князем від 10 ст. Боярські роди формувалися з місцевих родоплемінних знаті, а також з впливових дружинників, які за військову службу отримували від князів земельні маєтки. Боярська верства, так само як і князівська, не була однорідною. 3-поміж руських бояр були **бояри великі** й **малі**. Великі бояри ставали воядами, тисяцькими, князівськими канцлерами, а малі – соцькими, десятичними, тіунами (управителями маєтків), дворецькими тощо.

Прийнятою групою руського суспільства були **дружинники** – професійні воїни. Вони не лише брали участь у воєнних походах, а й обіймали певні урядові посади. За вірну службу князеві дружинники отримували грошову винагороду, а також землю, що стала їхнім **умов-**

Князь та княгиня в парадному вбранні 10–11 ст. Реконструкція З. Васіно.

Політика – це місце, де відбувається управління державою. Тож **політичний устрій** дає змогу простежити, як саме відбувалося управління державою, як розподілено владу між можновладцями.

КИЇВСКА РУСЬ НАПРЯМІК 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 СТ.

3. Що визначало буденне життя в містах та селах?

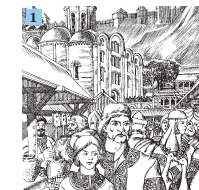
Руські землі 9–10 ст. у скандинавських джерелах названо «**країною градів**» – так багато виникло тоді укріплених поселень-фортець. Що ж до найдавніших східнослов'янських міст, то, на думку істориків, розбудова їх сягає кінця 8–9 ст. Виникали вони здебільшого на основі племінних центрів – **городищ**, щоправда, не кожному городищу судилося стати містом. За сприятливих політичних та господарських обставин укріплені поселення – центри державної влади – набували значення осередків ремесла й торгівлі, ставали центрами відправлення релігійних культів і місцем оборони від нападників, тобто перетворювалися на власне міста. У 9 – на початку 11 ст. на Русі налічувалося вже близько 30 великих міських центрів з укріпленнями-фортецями.

Споруджена фортеця – своєрідний зародок міста. Великі міста склалися завичай з трьох частин. Перша – це **дитинець**, найстаріша частина міста, фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. На дитинці будували князівські та боярські двори. Від часів хрещення Русі саме тут розташовувалися найважливіші церкви та собори. Нижче дитинця простягався **поділ**. Саме тут мешкали ремісники та купці, тут був торговий майдан, численні церкви й монастирі. Поза міськими укріпленнями розташовувалися передмістя – **сторони**, або **кінці**. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глин тощо.

У великих містах мешкали князівська родина, бояри, дружинники, духовництво тощо. У князівських палацах, боярських хоромах завжди було

Київський дитинець за князя Володимиром Святославичем. Реконструкція.

1. Торгівниця на Подолі в Києві – головний ринковий майдан міста із церквою Богородиці Пирогової. Реконструкція.

2. Князівський палац у Чернігові. Реконструкція.

71

2

КИЇВСКА РУСЬ НАПРЯМІК 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 СТ.

73

Розділіть малюнок. Що відрізняє село від міста?

Давньоруське село. Реконструкція.

гамірно. Тут чатували дружинники, метушилися слуги, юримася челядь. Звідси віддавалися накази, тут судили й урядували, сюди звозили данину. У просторих **гридницях** – великих залах, де збиралися **гриді** – дружинники-охоронці князя, часто відбувалися бенкети.

Більшість тогочасного населення Русі мешкала в селах. Так за часів Київської Русі називали неукріплені поселення, звідки про які є вже в перших угодах русичів із візантійцями. Буденне життя, заняття мешканців села не відрізнялося від попередніх часів.

Прочитайте уривок з літопису. На що нарікають дружинники князя? Чому князь так легко погоджується розв'язати цю проблему? Як історики визначають загадані в джерелі стосунки між князем та його підлеглими? На які факти буденного життя князьського оточення звернули увагу?

Проаналізуйте документ відповідно до правил роботи з історичними джерелами.

Літопис під 996 р. повідомляв так:

«...Шо неділі установив Володимир Святославович на дворі своїм, у гридниці пир справляти і звеліє прихидити сюди боярам, і гридм, і соцьким, і десятничим, і знатним мужам – і при князі, і без князя. І було на обід тому багато м'яса – і яловичини, і зерниці, і було ж подостатком усього. А коли підвечерили вони, то починали нарікати на князя, говорючи: "Зле єсть нашим головам! Дав єм нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!" І коли це почує Володимир, звеліє він выкупати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: "Сріблом і злотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і злото, як ото від мій і отець мій добули дружиною злото і срібло". Володимир бо любив дружини і з ними радіє про устрій землі своїй, і про порядки землі, і про війни».

4. Як розвивалися господарство та торгівля?

Провідним заняттям населення було сільське господарство. Чільне місце, як і раніше, посідало **землеробство**. Відбулися зміни як у застосуванні техніки, так і в доборі та способах вирощування рослин. Русичі навчилися використовувати **плуг**, що неабияк поліпшило якість оранки, дало змогу ефективніше боротися з бур'янами й відновлювати родючість ґрунту. Якщо спершу на наших землях вирощували менш вибагливі зернові культури (ячмінь, овес), то згодом почали віддавати перевагу пшениці, житу. Розвивалося й **городництво**. Селяни ви-

74

Вироби давньоруських ремісників.

Яке призначення зображених виробів? Зразками яких ремесел вони є?

лося кування та карбування міді, срібла й золота. Вироби золотарів оздоблювали інкрустацією золотом і сріблом, черню, сканню, позолотою. З-поміж прикрас найпопулярнішими були браслети, колти, персні.

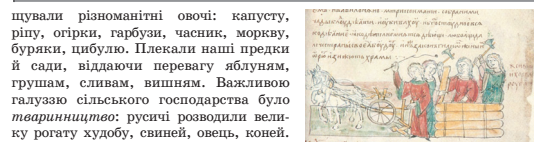
Поважною справою було й **гончарство**. Місцеві гончарі виробляли з кераміки безліч речей, у тому числі дитячі іграшки. А від 10–11 ст. навчилися виготовляти кераміку, покриту поливою. Крім названих, розвивалися й інші ремесла: обробка кістки, дерева й каменю, виготовлення цегли й вапна, ткацтво, кравецтво (пошиття одягу), шевство (шиття та лагодження взуття), обробка шкур тощо.

Активнішою ставала торгівля. Розвиток зовнішньої торгівлі зумовлений розташуванням руських земель на перетині важливих міжнародних торговельних шляхів. Це і відомий вам шлях «із вар'ягів у греки», або **Грецький**. Сухопутний шлях – **Залозний** – пролягав через приазовські степи до Каспійського моря й далі до країн Закавказзя та Сходу. На початку 11 ст. виник сухопутний шлях з Києва до верхньодунайських міст, який пролягав землями Південної Русі, Польщі, Моравії, Богемії. Протягом 12–13 ст. налагодилися живі торговельні зв'язки між руськими землями-князівствами.

Спершу в обігу в руських землях були карбовані гроші інших держав – здебільшого арабські срібні монети **дирхеми**. Перший почав карбувати

Срібляник Володимира Великого та арабський дирхем.

76

Цували різноманітні овочі: капуста, ріпу, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряки, цибулю. Плекали наші предки й сади, віддаючи перевагу яблуням, грушам, сливам, вишням. Важливою галуззю сільського господарства було **тваринництво**: русичі розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней. На сільськогосподарських роботах застосовували коней. Поширення набули й **промисли**: мисливство, рибальство та бджільництво. За тих часів мешканці окремих сіл спеціалізувалися на певному промислі.

За підрахунками дослідників, у Київській Русі ремісники знали близько 70 спеціальностей. Надзвичайного поширення набуло **ковальство**. Археологи твердять, що в руських землях ковали виготовляли із заліза 150 різних виробів – знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброю, предмети хатнього начиння. Майстри ковальські справи досконало ділилися такими способами залізообробки, як кування, зварювання, оточування, полірування тощо.

Поширенням було **художнє литво**. Давньоруські майстри відливали безліч предметів – від малесеньких гудзиків до церковних давонів. Удосконалюва-

Меч 11 ст. з околиць Києва з написом «Коваль Людома».

Прочитайте напис на мечі. Про що свідчать подібні пам'ятки?

1. Намисто, колт з ясною 12 – першої половини 13 ст. 2. Золота діадема з перегородчастою емаллю, с. Сахнівка Черкаської обл. 12 ст. 3. Ливарна форма для виготовлення колтів. Колт 12–13 ст. 4. Головний убір з діадемою, колтами і наздруною прикрасою – бармою. Реконструкція за матеріалами київських скарбів 12 – першої половини 13 ст. Малюнок О. Федорова.

Розділіть ливарну форму для виготовлення колтів. Поясніть, як виготовляли ці прикраси.

75

златники й срібляники Володимир Великий. Згодом й інші князі карбували монети. Проте всі ці монети не відіграли особливої ролі в господарському житті Русі. До нашого часу дійшло 340 давньоруських срібних та 11 золотих монет, тоді як арабських дирхемів на наших землях знайдено десятки тисяч.

Від середини 11 ст. набули поширення гроші у вигляді злиwkів срібла усталеної маси та форми – **гривні**. На наших теренах користувалися гривнями двох різновидів – київські шестикутні та чернігівські плескаті. Використовували також вагове срібло.

Розділіть картину. Розкажіть, що на ній зображено. Що продавали й купували тогочасні руські купці? Підготуйте розповідь про розвиток торгівлі в Київській Русі від імені іноземного купця.

Картина П. Андрусєва «Торговище в княжолу місті».

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: запровадження християнства як державної релігії; правління першого князя з династії Рюриковичів; князювання Ярослава Мудрого.
2. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються господарського життя Київської Русі: **рілляництво**, **плуг**, **Перун**, **Хорс**, **Мокош**, **жито**, **пшениця**, **мисливство**, **рибальство** та **бджільництво**, **Золоті ворота**, **Софійський собор**, **капуста**, **ріпа**, **огірки**, **ковальство**, **гончарство**, «із вар'ягів у греки».
3. Поясніть, що спільного та відмінного між поняттями: **князі**, **бояри**, **духівництво**, **купці**, **смерді**, **ізаолі**.
4. Дайте відповіді на запитання: Хто в руських землях мав найбільшу владу? У чому це виявлялося? Які зміни відбувалися в землеробстві? Що вирощували русичі і яку худобу розводили? Які галузі ремесла були поширеними за часів Київської Русі? Чим торгували русичі, які гроші використовували?
5. Чим відрізнялося становище князів від становища інших верств і груп?

Що в матеріалах параграфа про суспільне та господарське життя Київської Русі за часів розквіту зацікавило найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше? Чому джерела багаті на свідчення про життя князів, проте скупи стосовно життя простолюду.

77

ЯК ВИКОРИСТАТИ ПІДРУЧНИК НА ПОЧАТКУ УРОКУ

У назви параграфів, окрім інформаційних назв, що відповідають програмі, винесені **художньо-образні вислови**, здебільшого з історичних та літературних пам'яток *«Життя за звичаями і законами предків своїх...»*: «Східнослов'янські племена — предки українців — напередодні утворення держави»; *«Багато воєн він чинив...»*: «Князь Святослав та його походи за історичними джерелами»; *«З мудростю в розумі та серці»*: «Київська держава за правління Ярослава Мудрого». *«Кожен хай держить отчину свою...»*: Київська Русь за наступників Ярослава; *«Батийв погром: «Сповнена була земля руська ворогами...»*: Монгольська навала на українські землі; *«На перетині цивілізацій»*: Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в 14 — початку 16 ст. Цей прийом дає змогу сконцентрувати увагу учнів на основній проблемі (яку можна обговорити під час рефлексії наприкінці уроку), створити в них додаткову мотивацію навчання. Не варто забувати й про те, що подібні вислови — часто цитовані, такі, за якими впізнають епоху чи автора, в основі яких лежать досить популярні метафори, — самі по собі є елементами картини світу, тобто фактами культури. У лінгвістиці такі вислови називають прецедентними феноменами; тезариус таких одиниць — результат освіти та розвитку особистості.

Розпочинає параграфи, як уже було зазначено, рубрика **«Історична розминка»**, у якій викладено умову дидактичної гри, доречної на уроці. Як відомо, сучасна методика навчання історії витлумачує **дидактичні ігри** як найефективнішу форму модернізації навчального процесу. Адже засобами гри значно активніше відбувається збудження пізнавального інтересу, саме тому гра здатна оптимізувати мотиваційну сферу пізнавальної діяльності, без чого, як засвідчує стан сучасної шкільної освіти, навчання втрачає продуктивність і зводиться в багатьох випадках нанівець.

Запропоновані ігри апробовані автором протягом багаторічного викладання історії в школі, вони легкі в застосуванні й не заберуть багато часу. Варто зазначити, що наведені ігри є універсальними, їх можна використовувати на різних етапах уроку, зокрема й на завершальному, — під час контролю навчальних досягнень та підведення підсумків, а не тільки на підготовчому під час активізації пізнавальної діяльності учнів.

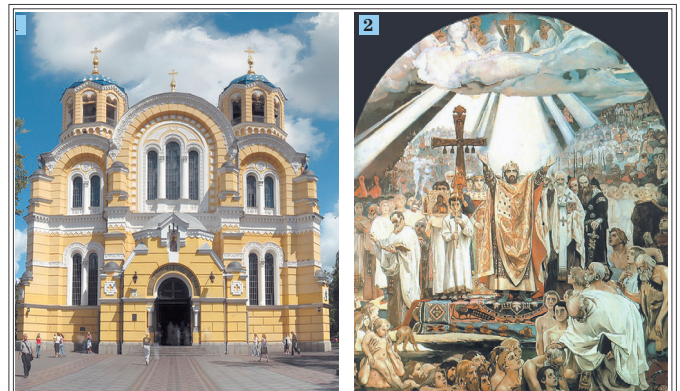
Аби вчителі мали змогу розширити власний методичний арсенал, наводимо повний перелік дидактичних ігор з нового підручника наприкінці статті в **ДОДАТКУ**.

Своєрідним прологом до вивчення нового матеріала параграфу слугують **ілюстрації з зображенням сучасних пам'яток або мистецьких пам'яток** відповідного періоду. До цих ілюстрацій подано запитання й завдання, з роботи над якими доцільно розпочати сприймання та осмислення нового матеріалу. Власне, разом з ілюстрацією згадані запитання та завдання складають окрему рубрику, отже, є окремим структурним компонентом параграфа. Завдання цієї рубрики мають на меті актуалізувати та

вмотивувати навчальну діяльність учнів на етапі вивчення нового матеріалу, формування умінь.

Приміром, параграф **«Київська держава за часів князя Володимира Великого»** починається ілюстрацією Володимирського собору в Києві та відомою фрескою В. Васнецова «Хрещення Русі» й завданнями до них:

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, навіщо в 19 ст. збудували храм у стилі, у якому будували церкви в Київській Русі? Висловіте припущення, який факт з низки подій запровадження християнства як державної релігії став основою сюжету поданого твору В. Васнецова? Де розташовано князя, хто його оточує? Поміркуйте, які слова міг промовляти князь у цей момент?

Володимирський собор у Києві.

Фреска В. Васнецова «Хрещення Русі» у Володимирському соборі в Києві.

Володимирський собор було збудовано протягом 1862–1882 рр. Найталановитіші художники 19 ст. виконували розписи храму. Найбільший доробок у розписі храмів належить В. Васнецову.

На початку параграфа **«Розвиток освіти. Архітектура та образотворче мистецтво українських земель 14–15 ст.»** учням запропоновано роздивитися унікальний храм на Хмельниччині — Покровську церкву в с. Сутківцях й поміркувати в загальному колі: Що вказує на оборонний характер споруди? Чому на Поділлі наприкінці 15 ст. було збудовано таку церкву? Про які ознаки тогочасного життя в Україні це свідчить?

ЯК У ПІДРУЧНИКУ СТРУКТУРОВАНО ОСНОВНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

У пунктах параграфа викладено основний навчальний матеріал — їх по чотири в кожному параграфі. Загалом пункти вичерпують той зміст, вивчення якого передбачено на уроці.

Пунктам як структурному компонентові параграфа відповідає символ-пiktограма разом із заголовком-запитанням, що передує основному навчальному тексту. Наприклад, параграф **«Київська Русь за наступників Ярослава»** має чотири пункти: 1. Що передбачав новий принцип столонаслідування, запроваджений Ярославом Мудрим? 2. Як Ярославичі здійснювали свою владу? 3. Як відбувала-

ся боротьба за київський стіл між Ярославичами в останній чверті 11 ст.? 4. Про що радилися князі на з'їзді в Любечі 1097 р.?

Сприймання та осмисленню, а також засвоєнню нового навчального матеріалу сприятимуть запитання та завдання, що супроводжують кожен пункт, проте вони спрямовані не на відтворення інформації, а на формування предметних умінь/компетентностей, а також на організацію рефлексивної діяльності, активну комунікацію та співпрацю учнів у навчанні.

Наприклад: перший пункт «Що визначало життя Київського князівства в другій половині 12 — першій половині 13 ст.» параграфа «Політичне та мистецьке життя Київського, Чернігівського, Переяславського князівств доби роздробленості» має такі завдання:

■ Роздивіться реконструкцію (ілюстрація «Київ у 12 — 13 ст. Реконструкція-діорама»). ■ Які частини Києва зображено? Які деталі свідчать, що Київ був найзаселенішим містом Київської Русі, релігійним та торговельним центром? ■ Що мав на увазі літописець, коли в середині 12 ст. писав: «І хто ж бо не полюбить Київське княжіння»?

■ Поміркуйте в групах, чому, попри послаблення центральної влади, уособлюваної за попередніх часів великим князем київським, Київ і надалі відігравав роль загальнодержавного центру? Чому, незважаючи на роздробленість руських земель, влада київського митрополита лишалася для них єдиною?

Окрім того, пункту передують робота з формування просторових уявлень та картографічних умінь.

■ Роздивіться карту на стор. 97. ■ Які з удільних князівств Київської Русі, розташованих на теренах України в другій половині 12 — першій половині 13 ст., були найзахіднішими, які — найсхіднішими? ■ Які із цих князівств безпосередньо межували з половецькими степами? ■ З якими з удільних князівств сусідило Київське князівство? Яку територію воно охоплювало? ■ На якому боці Дніпра розташовувалися Переяславське та Чернігівське князівства? Басейни яких річок охоплювали землі цих князівств?

Треба зазначити, що підручник містить 6 сторінкових кольорових карт (на кожен розділ по карті (у першому — дві)). Майже кожен параграф пропонує завдання на формування просторових уявлень та картографічних умінь з покликанням на відповідну карту.

Сприйняття та осмисленню основного матеріалу, викладеного в пунктах, сприятиме також робота з ілюстративним матеріалом — сучасними картинами-реконструкціями, візуальними джерелами чи фрагментами писемних джерел — літописними свідченнями й уривками з творів очевидців подій.

Окремо варто зупинитися на ілюстраціях — пам'ятках архітектури та образотворчого мистецтва. Оскільки існує затверджений МОН України перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва, обов'язкових для розпізнавання учнями (додаток до навчальної програми з іс-

торії України для основної школи), то підручник містить 100% пам'яток із зазначеного переліку з відповідною їхньою характеристикою.

Ось як, зокрема, розповідається про образотворче мистецтво Галицько-Волинської держави.

Роздивіться зображення архангелів Михаїла та Гавриїла в церкві Святої Великомучениці Параскеви в Далаві (нині територія Польщі). Особливістю цих ікон є зображення постатей на повний зріст (знизу зображення втрачено) — риса, не властива візантійському мистецтву, з яким споріднена культура Київської Русі.

• Зробіть висновок про розвиток мистецтва іконопису в Галицько-Волинських землях 13 — першої половини 14 ст.

4. Якими пам'ятками образотворчого мистецтва уславилася доба Галицько-Волинської держави?

За доби роздробленості та монгольського лихоліття зв'язки руського іконопису з візантійською традицією почали слабнути. Руські художники, не відкидаючи візантійських канонів, дедалі впевненіше творили власну іконописну школу. Окрім Києва, іконописне мalarство активно розвивалося в Галичині та на Волині — виникають мистецькі осередки, тому й не дивно, що більшість пам'яток, які дійшли до нас, походять саме звідти.

Перші ікони, про це вже йшлося, привозили на Русь із Візантії. Восени 2000 р. в Луцьку було знайдено шедевр константинопольського мalarства 12 ст. — ікону Богородиці. На думку дослідників, ікона потрапила до Холма в період заснування й розбудови міста в 40-х роках 13 ст. за князя Данила Романовича і від 17 ст. відома як **Холмська ікона Богородиці**. Її виконано на трьох кипарисових дошках. Чудотворна ікона Божої Матері Холмської — найдосконаліша за мистецьким рівнем візантійська ікона константинопольської школи, збережена в Україні.

Найвидатнішою та найхарактернішою пам'яткою мalarської культури Галицько-Волинського князівства є **Дорогобузька ікона Богородиці**, створена в останній третині 13 ст. на Волині. Майстер, автор цієї ікони, був добре обізнаний як із сучасною йому технікою іконопису, так і з візантійською традицією. Монументальні розміри (збереглися лише фігури Богородиці та Христа) вказують, що це була ікона заввишки до 1,5 м.

Продовженням мalarської традиції дорогобузької ікони є збережені в церкві **Параскеви в Далаві на Лемківщині** (нині Польща) постаті **архангелів Михаїла та Гавриїла**. На цих іконах постаті архангелів зображено на весь зріст (від долу обрізані), що є унікальним явищем з-поміж збережених пам'яток східнохристиянського кола. Далавських архангелів датують першою половиною 14 ст. і відносять до перемишльського мистецького осередку.

Найвизначнішими зразками галицько-волинського книжкового мalarства 13 ст. є **мініатюри перемишльського архієрейського службника та Оршанського євангелія**.

1. Холмська ікона Богородиці.
2. Дорогобузька ікона Богородиці. Виявлена у 80-х роках 20 ст. в церкві Успіння Богородиці в селі Дорогобузь на Рівненщині, що тоді не діяла.
3. Святий Іоанн Златоуст. Мініатюра з перемишльського архієрейського службника. Між 1220 і 1225 рр.

ЯК ЗА ДОПОМОГОЮ ПІДРУЧНИКА ЗАВЕРШИТИ УРОК

У параграфах подано постійні додаткові рубрики: кожен параграф підручника завершують завдання рубрики «Перевірте себе» та «Враження від уроку».

Запитання та завдання рубрики «Перевірте себе» відповідають навчальним цілям уроку й мають компетентністний складник: *перше* завдання здебільшого перевіряє хронологічні знання та уміння, *друге* — картографічні, *останнє* — проблемне завдання: доведіть, спростуйте, порівняйте тощо.

У рубриці «Враження від уроку» запропоновано запитання, які передбачають висловлення дітей про враження від прочитаного та почутого на уроці. Завдання апелюють до досвіду дитини й мають узагальнювальний характер. Наведемо приклади таких завдань.

До уроку: «**Утворення Київської Русі**»: Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що походи перших руських князів на Царгород були зумовлені потребою вибороти визнання Русі в християнському світі, показати Візантії, мовлячи словами сучасника, «силу своєї руки», щоб «славним іменем вкритись»? Чим, на вашу думку, були спричинені ці походи на Візантію?

До уроку «**Політичне та мистецьке життя Київського, Чернігівського, Переяславського князівств доби роздробленості**»: Поміркуйте, чому слово «роздробленість», позначене яскравою негативною оцінкою, успадковане від давніх книжників, певною мірою суперечить фактам тогочасного життя, які засвідчують розквіт міст, злет культури, що виявилось в літописанні, пожвавленні церковного будівництва (лише в Києві тоді збудовано 19 кам'яних споруд), піднесенні ремесла й торгівлі. Чи могли тогочасні володарі «вберегти» Київську Русь від роздробленості? Чи потрібно було це робити?

До уроку: «**Галицько-Волинська держава за Данила Романовича та його нащадків**»: Яку роль відігравала Галицько-Волинська держава в європейській політиці? Чи були підстави в літописців та європейських хроністів називати її Руським королівством?

До уроку «**Розвиток освіти, літописання, архітектури та малярства в Галицько-Волинській державі**»: Поміркуйте над метафоричною назвою параграфа. Чи вважаєте її доречною? Запропонуйте свій варіант. Поміркуйте над спільними рисами в освіті, літописанні, архітектурі, образотворчому мистецтві Галицько-Волинської держави та Київської Русі часів розквіту. Що спільного, чим відрізняються?

До уроку «**Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства**»: Поміркуйте, чи має слушність думка дослідників, які визначали часи після занепаду Галицько-Волинської держави як «темні віки» в історії України — період цілковитого занепаду, втрати державницьких традицій. Свої міркування аргументуйте історичними фактами.

Кожний розділ завершується великою рубрикою «**Перевірте, чого навчилися з теми**». Завдання цієї рубрики призначені для уроків узагальнення, їх можна використо-

вати й для проведення уроків тематичного оцінювання. Завдання згруповано за елементами історичної підготовки учнів: **Дати та події**. **Причини, сутність, наслідки подій**. **Поняття та терміни**. **Історична карта**. **Історична особистість**. **Історичне джерело**.

Вкотре варто наголосити, що зовсім не обов'язково виконувати всі завдання в параграфі. Кожен учитель знає, що, викладаючи на паралелі й вивчаючи ту саму тему, ніколи й ніхто не зможе провести однаковий урок в різних класах. Діти в різних класах мають неоднаковий рівень підготовки та темп засвоєння навчального матеріалу, класи відрізняються й за мікрогруповою структурою, неформальними відносинами тощо. Вчитель відповідно до рівня свого класу, темпу уроку, пізнавальних уподобань учнів вибудовує оптимальну систему завдань і запитань. Саме вчитель визначає методичні прийоми, за допомогою яких те чи інше завдання найдоцільніше виконувати на уроці.

У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ ПАРАГРАФІВ, ПРИЗНАЧЕНИХ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Зверніть увагу, що практичні заняття, — це повноцінний урок, а не просто розтягнена в часі самостійна робота учнів з фрагментами історичних джерел. За типологією уроків (за основною дидактичною метою) це — **урок формування та вдосконалення предметних умінь**. Тож параграфи підручника мають бути забезпечені повним «арсеналом» організації повторення та закріплення раніше засвоєних знань із застосуванням вже сформованих умінь, а також формування й удосконалення нових.

На відміну від підручника історії для 6 класу, де параграфи до практичних занять розроблено за двома моделями: *одна* — передбачає опрацювання навчального (авторського) *тексту* та інших *джерел інформації*; *друга* — пропонує опрацьовувати тільки *історичні документи*, у новому підручнику для 7 класу параграфи до практичних занять містять *лише* писемні та візуальні історичні джерела та завдання до них.

Параграфи до практичних занять за писемними та візуальними історичними джерелами мають більше можливостей для вдосконалення предметних умінь, оскільки основний навчальний матеріал про діяльність історичних діячів або про інші події та явища вже частково опрацьовані на попередньому уроці. Так, наприклад, практичному заняттю №1, присвяченому походам князя Святослава за історичними джерелами, передусім інформація про те, коли Святослав прийшов до влади, яку релігію сповідував, як розгорталися його походи, зокрема, на Хозарський каганат та Балкани. На практичному занятті ми зосереджуємо увагу на формуванні та вдосконаленні вміння використовувати писемні документи для отримання історичної інформації, а також на вдосконаленні вміння узагальнювати вивчене, розставляти акценти, обмірковувати, висловлювати власне ставлення до історичного діяча. Йдеться, зокрема, про те, що учням запропоновано після ознайомлення з фрагментами історичних джерел та їх обговорення (за наведеними запитаннями та завданнями) зробити

1

Розповідаючи про княгиню Ольгу, літописець порівнює її з вранішньою зорею, яка передвіщає сід сонця. Спробуйте пояснити цю метафору. Як ви думаете, чи був об'єктивним літописець? Чому? Висловіть свої міркування про історичних діячів, про яких доводилися на уроці.

§ 6. КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ТА ЙОГО ПОХОДИ ЗА ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

«БАГАТО ВОЄН
ВІН ЧИНИВ...»

964–972 рр. – князювання Святослава.
967–968 рр. – перший Балканський похід князя Святослава.
969–971 рр. – другий похід Святослава на Дунайську Болгарію. Війна з Візантією.

Виконайте вправу «Знайдіть спільне та відмінне» серед назв, пов'язаних з походами Святослава. Аркадіополь, Доростол, Переяславець, Семендер, Саркел, Ітіль. Поясніть відповідь.

Роздивіться карту на с. 29. Визначте напрямки воєнних походів князя Святослава, установіть їх перебіг. Якими були результати та наслідки цих походів? Чому князь був зацікавлений у підкоренні саме цих земель?

1. Що відомо з історичних джерел про зовнішність і характер князя Святослава?

Про які риси вдачі руського князя свідчить поданий фрагмент з літопису? Роздивіться літописні малюнки та порівняйте їх зі свідченням літописця. Як на малюнку втілено події, про які йдеться в тексті? Де на малюнках зображено Святослава?

Розповідаючи про похід князя Святослава на Балкани 967 р., літописець наводить переказ про те, як візантійський імператор з'ясував Святославу вдачу: «Коли прийшли грецькі посланці до нього і піднесли дари, він і не глянувши на них, а повелів сховати їх... І мовив один: «Спитай його ще один раз. Пошли ще йому оружжя». І принесли йому меч, і він, узавши, став любоватися ним, і хвалити, і дякувати цесареві». І прийшли посланці назад до цесаря, і повідати все, що було. І сказали: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину»...»

Порівняйте реконструкцію портрета і словесний опис зовнішності князя Святослава.

Літописець так описує Святослава: «Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Вовіз же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звирину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сидло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І послав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти»».

38

1

Цікаві свідчення про Святослава бережуть і чужоземні джерела. Приміром, візантійський історик Лев Диякон, який бачив руського князя, залишив його словесний портрет: «Імператор згодився на переговори в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидючи за веслом, тріб разом з іншими без ніякої різниці. На вигляд він був такий: середній на зріст, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голеною бородою і з густими вусами. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; пия кремезна, міцна, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них установленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний».

Про які риси характеру Святослава довідуємося з джерел? Як автори джерел ставляться до Святослава? Чому саме так? У чому цінність джерел?

1. Сторінка з літопису, на якій розповідається про події походу Святослава на Балкани.
2. Реконструкція портрета князя Святослава. Художниця З. Васіна.

Працюймо самостійно. Завдання 1.

Роздивіться художню реконструкцію зовнішності Святослава. Доберіть слова з тексту, які б підтверджували достовірність художньої реконструкції.

2. Про які подробиці походів князя Святослава довідуємося з літописних джерел?

А. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь».

39

висновки про позитивні та негативні риси характеру князя. Окрім того, учням запропоновано обрати один з уривків та проаналізувати його відповідно до відомих їм правил роботи з історичним документом.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ НА ПРАКТИЧНОМУ ЗАНЯТТІ²

Після ознайомлювального читання пункту (у параграфах їх запропоновано по два-три) важливо, щоб учні обміркували навчальний текст, що й передбачено в підручнику: учні усно (у парах чи групах) обмірковують відповіді на запропоновані перед/після пункту запитання.

Такими запитаннями та завданнями до першого пункту практичного заняття №1 «Що відомо з історичних джерел про зовнішність та характер князя Святослава?» є

- Про які риси вдачі руського князя свідчить поданий фрагмент з літопису?
- Роздивіться літописні малюнки та порівняйте їх зі свідченням літописця. Як на малюнку втілено події, про які йдеться в тексті? Де на малюнках зображено Святослава?
- Порівняйте реконструкцію портрета та словесний опис зовнішності князя Святослава.
- Про які риси характеру Святослава довідуємося із джерел? Як автори джерел ставляться до Святослава? Чому саме так? У чому цінність джерел?

² Звертаємо увагу, що в наступних номерах журналу плануємо розробити детальні конспекти уроків – практичних занять (з усіма їх етапами) з акцентом на вивченні нового матеріалу та орієнтовними відповідями учнів на завдання рубрики «Працюймо самостійно».

1

Б. І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти Русі. І коли побачили це руси, то убоялися вельми множества воїв. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді самі подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми аложимо».

В. Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у городі Переяславці, і беручи данину з греків.

Г. І послали кияни гінця до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборонити нас, – то такі нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?». Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, і журився тим, що сталося од печенігів.

1. У якому з уривків викладено зовнішньополітичну програму Святослава? У чому була її суть? 2. Зробіть висновок про те, як ставиться автор уривків до князя Святослава.

Працюймо самостійно. Завдання 2.

1. Визначте, про які епізоди походів Святослава йдеться, розташуйте уривки в хронологічній послідовності й стисло сформулюйте, про що йдеться в кожному з них.
2. Намалюйте лінію часу й розставте події в хронологічній послідовності.
3. Оберть один з уривків та проаналізуйте його відповідно до відомих вам правил роботи з історичними джерелами.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Зробіть висновок, про які позитивні та негативні риси характеру Святослава свідчать з джерел (прокоментуйте не менше ніж 3 риси).
За оцінками сучасників князь Святослав був (який?), про що свідчить його характеристика літописцем: ...

Чому діяльність великого київського князя Святослава історики оцінюють по-різному – одні схвалюють, інші засуджують? А як ставиться до постаті Святослава ви?

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

40

Наступним кроком у **формуванні та вдосконаленні вмінь** є індивідуальне виконання учнями завдань у рубриці **«Працюймо самостійно»** й **презентація** результатів своєї самостійної роботи класові: учні добирають слова з тексту джерела, які підтверджують достовірність художньої реконструкції.

Варто зауважити, що індивідуальне виконання завдань у рубриці **«Працюймо самостійно»** може бути запропоноване й після опрацювання всього навчального матеріалу параграфу, тим більше, що в багатьох випадках індивідуальне виконання завдань в рубриці **«Працюймо самостійно»** має сенс лише після опрацювання всіх пунктів.

Опрацювавши другий (останній) пункт **«Про які подорожі походів князя Святослава довідуємося з літописних джерел?»**, пропонуємо учням індивідуально виконати такі завдання:

1. Визначте, про які епізоди походів Святослава йдеться, розташуйте уривки в хронологічній послідовності й стисло сформулюйте, про що йдеться в кожному з них.
2. Намалюйте лінію часу й розставте події в хронологічній послідовності.
3. Оберіть один з уривків та проаналізуйте його відповідно до відомих вам правил роботи з історичними джерелами.
4. Зробіть висновок, про які позитивні та негативні риси характеру Святослава свідчать уривки з джерел (прокоментуйте не менше 3 рис).

Після повідомлення-презентації учнями результатів індивідуальної роботи переходимо до **завершального етапу** уроку: контролю навчальних досягнень, широкого узагальнення, що передбачає висловлення міркувань про основні ідеї уроку, виконання завдань рубрики **«Враження від уроку»**.

Рубрика **«Враження від уроку»** учням пропонує завдання: «Чому діяльність великого київського князя Святослава історики оцінюють по-різному — одні схвалюють, інші засуджують? Як ставитися до постаті Святослава ви?»

Остання рубрика параграфу пропонує поставити учням собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали. За бажанням й можливостями оцінити можна і результати індивідуальної самостійної роботи учнів на уроці, які зафіксовано письмово. При цьому реалізуємо цей важливий елемент навчального процесу творчо: оцінюємо або окремі, найцікавіші творчо-пошукові завдання, або всі завдання рубрики **«Працюймо самостійно»**.

Треба застерегти: структура підручника аж ніяк не покликана ускладнювати процес навчання. У цій структурі втілено лише один з можливих варіантів викладу й опрацювання навчального матеріалу. Учитель має ставитися до нього творчо.

Насамкінець зазначимо, що оприлюднений на сайті МОН України макет підручника В. Власова «Історія України. 7 клас» не остаточний, робота над рукописом триватиме до 1 червня. Тож якщо хтось із вас, шановні вчителі, помітив у рукописі недоречності й має бажання та час вказати на ці недоліки автору, буду дуже вдячний. Зауваження та побажання відправляйте на електронну пошту: Vvlasov@i.com.ua

Дидактичні ігри в підручнику «Історія України. 7 клас» Віталія Власова

Утворення Київської Русі

«Речення до речення». Складіть розповідь за темою *«Східнослов'янські племена (предки українців) напередодні утворення держави»*, додаючи один за одним по реченню. Виграє той, чие речення завершить розповідь.

Київська Русь за перших Рюриковичів

«Постав запитання». Між рядами визначте, хто першим ставитиме запитання з теми попереднього уроку. Через кожні 3 запитання ролі тих, хто запитував і хто відповідав, змінюємо.

Київська держава за часів князя Володимира Великого

«Упізнай героя». Оберіть гравця, який вгадуватиме героя (він має на той час, поки ви обиратимете історичного діяча, вийти з класу). Відгадуючи, гравець може ставити тільки такі запитання, які передбачають відповідь «так», «ні», «почасті» (кількість запитань можна обмежити до 3—5 й стежити, щоб пауза між ними тривала не довше ніж кілька секунд).

Київська держава за правління Ярослава Мудрого

«Аукціон». Для проведення гри хтось має заздалегідь скласти перелік історичних фактів, пов'язаних із князюванням Володимира Великого, а також інших, що стосуються його попередників. Під час «аукціонних торгів» ведучий оголошує факти впереміш, а клас, оплесками, обирає ті, що стосуються Володимира.

Писемність, освіта, архітектура та монументальний живопис Київської Русі доби розквіту

«Разок намиста». Гру проводимо за матеріалом попереднього уроку. Перший гравець називає ім'я когось з історичних діячів (наприклад, Ярослав Мудрий). Наступний повторює назване попереднім і додає якесь своє слово, словосполучення за темою (наприклад, Ярослав Мудрий, Софія Київська). Третій повторює твердження попередників, додаючи своє (Ярослав Мудрий, Софія Київська, Золоті ворота...). Той, хто довго мовчить або помиляється, вибуває з гри. Переможе гравець, який, додавши останнє слово, послідовно відтворить увесь разок намистин-слів.

Суспільне та господарське життя за доби розквіту Київської Русі

«Музей». Із заздалегідь підготовлених репродукцій пам'яток архітектури, монументального мистецтва та книжкової мініатюри Київської Русі кінця 10 — першої половини 11 ст. сформулюйте музейну колекцію. Позмагайтеся командами в умінні розповідати про видатні пам'ятки. Виграє та команда, розповіді якої найдоладніші й найточніші.

Християнська релігія й церква в житті давньоруського суспільства

«Упізнай мене!». По черзі, говорячи від імені історичного діяча, але не називаючи його, розповідайте про його вчинки або міркування. Наприклад, «Я був ініціатором укладення першого збірника законів "Руська правда" ...» або «Про мене сучасники казали: "Ти, княже, чужої землі шукаєш і гбаси про неї, а свою полишив..."». Представники іншої команди мають визначити, про кого йдеться. Після цього поміняйтеся ролями. Виграє та команда, яка точніше характеризувала постаті і яка безпомилково їх угадувала.

Київська Русь за наступників Ярослава

«Історик-архівіст». Уявіть, що вам трапилися пошкоджені давні рукописи, де вціліли тільки окремі слова. Висловіте припущення, про що йшлося в тексті. 1) Володимир Великий, Херсонес, візантійська принцеса Анна; 2) Анна Ярославівна, Євангеліє, Франція; 3) Янка Всеволодівна, жінки, Андріївський монастир; 4) Антоній, монастир, Ярослав Мудрий; 5) абетка, Софійський собор; 6) Мстислав Володимирович, Чернігів, Спасо-Преображенський собор.

Київська Русь за Володимира Мономаха та його сина

«Правда – неправда». Для проведення гри підготуйте по два запитання, які стосуються матеріалу попереднього уроку й починаються словами «Чи правда, що...» (одне із запитань передбачає позитивну відповідь «Правда», а інше – заперечну «Неправда»).

Політичне та мистецьке життя Київського, Чернігівського, Переяславського князівств доби роздробленості

«Золота рибка». Познайтеся командами, хто найкраще знає дати відомих подій, про які дізналися на попередніх уроках. Для цього заздалегідь підготуйте «золоті рибини», у кожному з яких упишіть дату, прикріпіть «рибини» до дошки. Якщо гравець-рибалка помиляється з відповіддю, «рибину» відпускають назад у «річку». Перемагає та команда, яка матиме найкращий «улов».

Галицьке та Волинське князівства в другій половині 12 ст.

«Три князівства». Домовтеся, який ряд уособлюватиме яке князівство – Київське, Чернігівське чи Переяславське. Команди отримують однакові аркуші з переліком слів чи словосполучень, що стосуються історії всіх князівств доби роздробленості (підготуйте заздалегідь). Завдання кожного ряду: вибрати те, що стосується їхнього князівства. Виграє та команда, яка найшвидше й правильно впорається із завданням.

Твори давньоруської літератури як історичні джерела

«Я знаю 5...». Учні називають по 5 слів, які стосуються опрацьованого на попередніх уроках матеріалу: ☐ Я знаю 5 князівств доби роздробленості на теренах України...; ☐ Я знаю 5 князів доби роздробленості...; ☐ Я знаю 5 архітектурних пам'яток...; ☐ Я знаю 5 міст Київського князівства...; ☐ Я знаю 5 дат або подій з історії Київського князівства тощо. Виграють ті, хто запропонує останній варіант «п'ятирок».

Галицько-Волинська держава: від створення до монгольської навали

«Асоціації». Для проведення гри об'єднайтеся у дві команди. Визначте жеребкуванням, хто першим складатиме асоціативний куш. Друга команда, яка коментуватиме асоціації першого раунду, пропонує поняття, що стосується попереднього матеріалу, наприклад, Галицьке князівство. Почувши завдання, запишіть 3–5 слів чи словосполучень, які одразу спадають на думку. Представники іншої команди коментують дібрані асоціації, оцінюючи вдалі в 1 бал. Після цього команди міняються ролями. Виграє та з команд, чий асоціації будуть оцінені більшою кількістю балів.

Монгольська навала на українські землі

«Віднови послідовність». Для проведення гри кожна команда має заздалегідь підготувати набір карток з переплутаними подіями в ланцюжках, пов'язаних з історією Київської Русі в 12 ст. Обмінюйтеся картками з іншими командами, переконуйтеся, що в кожній команді однакова кількість завдань. Виграє той, хто швидше відновить послідовність у ланцюжках.

Зовнішня політика князя Данила Романовича

Гра, подібна до гри «Разок намиста»: доберіть слова, які можна використати в розповіді про монгольську навалу на наші землі в

20–40-х роках 13 ст. Переможцеві, чий перелік найширший, запропонуйте скласти згадану розповідь.

Галицько-Волинська держава за Данила Романовича та його нащадків

«Швидкі питання – влучні відповіді». Учні одного ряду ставлять питання іншим з теми «Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславовича та його синів» – ланцюжком від першої партії. Якщо відповіді немає або вона неправильна, то відповідає учень, який сидить поряд. Те саме стосується й тих, хто запитус: якщо учасник не може поставити запитання, то вибуває з гри, а це право отримує інший представник команди (ряду).

Розвиток освіти, літописання, архітектури та малярства в Галицько-Волинській державі

«Вігадай ім'я». Ведучий «задумує» героя. Ставлячи запитання, які передбачають відповідь словами «так», «ні», «почасти», намагайтеся якнайшвидше відгадати ім'я історичного діяча. Кількість питань можна обмежити до 3–5. Стежте, щоб пауза між питаннями тривала кілька секунд.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства

«Логічні ланцюжки». У групах (командах) погортайте сторінки попереднього розділу, пригадайте факти, нові поняття, імена історичних діячів, пам'ятки, про які довідалися. Доберіть не менше 3 слів чи словосполучень та об'єднайте їх у «ланцюжок» за однією спільною ознакою. Запропонуйте іншій групі визначити, на підставі чого так об'єднано слова. Виграє та команда, яка за 3 хв. складе найбільше ланцюжків і дасть найбільше правильних відповідей.

Крим та українське Причорномор'я. Українські землі у складі Угорщини, Молдови та Московії

«Ваша черга розповідати». Оберіть тему, наприклад «Українські землі під владою Великого князівства Литовського» чи «Кревська унія та українські землі наприкінці 14 – початку 16 ст.». Представники команд по черзі виголошують по одному реченню, доповнюючи розповідь. Кожен учень має право на одну відповідь. Виграє та команда, чие речення завершить розповідь.

Суспільне та господарське життя

Вікторина: пригадайте протягом 2 хвилин факти або терміни, що стосуються, наприклад, історії Кримського ханства (можна обрати будь-яку іншу тему), запишіть їх. Перемагає той, чий перелік виявиться найдовшим.

Розвиток освіти, архітектури та образотворче мистецтво українських земель 14 – 15 ст.

«Мистецтвознавці». Пригадайте пам'ятки мистецтва часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Оберіть для гри одну пам'ятку архітектури, одну фреску, одну мозаїку. Упродовж 2 – 3 хв. командою доберіть якомога більше влучних характеристик до кожної. Виграє та команда, чий перелік найповніший і найточніший.

Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в 14 – на початку 16 ст.

«Аукціон». Гра присвячена видатним діячам історії України другої половини 14 – 15 ст. Учні називають по черзі імена історичних діячів доби, даючи при цьому коротку характеристику кожному: ким був, коли жив, чим уславився. Виграє той, хто, назвавши історичну постать, не почує іншої пропозиції від своїх однокласників. Ті учні, які під час аукціону повторювалися або називали імена діячів інших періодів чи вигаданих персонажів, вибувають з гри.